

Iz jugoslovanskih literatur (I)

Uredništvo Sodobnosti si že dolgo prizadeva, da bi svoje bralce sproti seznanjalo vsaj z nekaterimi pomembnejšimi deli in avtorji jugoslovanskih literatur našega časa. Zdaj bi radi na tem področju storili kaj več oziroma to področje, ki se je doslej javljalo bolj sporadično, bi želeli spremeniti v stalno navzočnost v naši reviji, hkrati pa bi radi to dejavnost s številnejšimi in tehničnimi prispevki tudi globlje osmislili in jo svojim bralcem posredovali bolj organizirano, pregledno. Ne da bi doslej temu področju ne posvečali ustrezne pozornosti, le da smo zaradi ozkega kroga specializiranih sodelavcev ostajali bolj pri občasnih informacijah, knjižnih ocenah in občasnih predstavitvah krajših izborov pomembnejših pesnikov ali pregledov sodobne poezije posameznih nacionalnih literatur. Vse to bomo ohranili tudi v prihodnje, le da nam je v zadnjem času uspelo pritegniti k sodelovanju tudi nekaj novih sodelavcev — tako doma v Sloveniji kot zunaj nje — ki so pripravljeni v krajših študijah ali esejističnih zapisih predstaviti nekatera vidnejša imena današnje književne Jugoslavije. Poleg kritične informacije, ki jo takšno pisanje prinaša, naj bi s takšnimi prispevki seznanili naše bralce z nekaterimi deli (včasih tudi samo ponovno opozorili nanje), ki so nam morda premalo znana, čeprav vselej dosegljiva. Pa na njihove avtorje seveda, ki zaradi svojih ustvarjalnih vrednot in posebnosti zaslužijo vso našo pozornost.

Ur.

Vjekoslav Kaleb

Romani Vjekoslava Kaleb

Čeprav je narodnoosvobodilni boj po svoje zavrnil »naravni« razvoj jugoslovanskih književnosti, je kljub temu to obdobje eno najpomembnejših pri izboru tem in motivov, skratka gradiva za kasnejši razvoj različnih literarnih zvrsti, še prav posebno pa romana. Širše epske kompozicije zahtevajo čas, daljši premor in sistematično obdelavo, zato je razumljivo, da je v teh nemirnih in zgodovinskih dneh ponovno oživila ljudska pesem, a med literarnimi zvrstmi lirski in epski poeziji, opis, reportaža, dnevnik in nekoliko tudi novela. Zadnja vojna pa ni dala samo bogatega in obsežnega gradiva za

Miha nove umetniške stvaritve, temveč je združila tudi različne generacije
Matè okoli ene in edine ideje, ki so jo nekateri ustvarjalci sicer revolucionarno izražali že v obdobju med vojnami, vendar pa je svoje dokončne oblike

dobila prav med NOV, svojo moč, avtentičnost, sugestivnost ter polni razmah pa doživljala po njej, in to vse do današnjih dni. Tudi čas med vojnama romanu ni bil naklonjen; če se ozremo na področje srbskega in hrvaškega ustvarjanja, vidimo, da je vse, kar je bilo ustvarjeno vrednejšega, tesno povezano z imeni Avgusta Cesarca, Miroslava Krleže in Miloša Crnjanskega.

Upravičeno pa lahko trdimo, da druga svetovna vojna ni pasivizirala ustvarjalcev, saj mnogi, ki so pričeli pisati že med vojnama, nadaljujejo delo tudi po njej, njim pa se pridružujejo nova imena. Takoj po osvoboditvi so dobile naše književnosti tri velike romane Ive Adrića: *Most na Drini*, *Travniško kroniko* in *Gospodično*. Ta dela pa niso pomembna samo kot literarne mojstrovine, temveč so v mnogočem dajala tudi osnovni ton in pomen v razvoju kasnejšega srbskega ter hrvaškega romana, saj so se mnoge generacije zgledovale prav pri tem pisatelju in seveda tudi pri Miroslavu Krleži. Ta dva literarna vrhova sta znala nenavadno in enkratno povezati zgodovino naših narodov s tragičnimi usodami posameznikov in tako ustvarila avtentično izročilo prihodnjim generacijam, celo več, približala sta našo literaturo svetovni.

Romanopisci, ki so v tem obdobju šele začeli ustvarjati, so se večkrat znašli pred težkimi vprašanji pri razčiščevanju različnih problemov, zato je razumljivo, da so se med njimi na področju srbskega in hrvaškega romana pojavljala imena, ki so kmalu tonila v pozabo. Glavni vzrok za njihov neuspeh so bili shematiziranost, neživljenjski dogmatizem, ustvarjanje lažnih herojskih likov in dejanj ter druge slabosti. Toda med njimi so bili tudi takšni, ki so kaj kmalu dojeli pravo vrednost umetniške besede in stvarnosti ter ustvarili dela širokih epskih razsežnosti, globokih notranjih misli, močnih, do potankosti izdelanih značajev ter znali pravilno oceniti in opisati povezanost posameznika z družbo. Če gledamo kritično na tedanje ustvarjalce srbskega in hrvaškega romana, potem moramo na prva mesta postaviti pisatelje Mihajla Lalića s *Svatbo*, Dobrico Ćosića z *Daleč je sonce*, Oskarja Davića s *Pesmijo*, Vladana Desnico s *Pomladmi* Ivana Galeba in Mirka Božića s *Kurlani*. Mednje pa prav gotovo s svojimi romani sodi tudi pisatelj Vjekoslav Kaleb.

* * *

Kaleb je svojo literarno pot pričel neposredno pred začetkom druge svetovne vojne. Njegovi zbirki novel *Na kamenju* (1940) in *Zunaj stvari* (1942) pomenita nadaljevanje Krleževe socialne literature, to pa je pogojeno tudi s tem, da je Kaleb dalj časa kot učitelj služboval v najsiriomašnejših predelih Dalmacije — v Dalmatinski Zagori. Tu je lahko dodobra spoznal trdo življenje dalmatinskega človeka, ki se je na pustem kršu vsak dan mučil za žlico polente in za zalogaj kruha. Pisatelj nam je v teh novelah prikazal tega človeka, ne da bi bil pri tem skrival primitivizem in zaostalost predvojne dalmatinske vasi. V njih je nanizana cela vrsta človeških usod, razlike med mestom in vasjo, sovraštvo ljudi — vsemu temu pa je vzrok lakota, ki lahko iz ljudi napravi velike heroje in najokrutnejše zločince. To je svet, kjer je vsak trebuh odveč, kjer je otrokova smrt sreča, odhod na težaško delo v mesto prehod v obljubljeni deželo in ženitev z bogato vdovo glavni dobitak. Dalmacija v teh novelah ni tista »sončna dežela«, kot pravi I. Goran Kovačić, »temveč siva, krševita, z razpokami težkih človeških usod.

Skoraj nikjer ni navdušenja, nikjer vrelcev dalmatinskega sonca, nikjer bučanja morja, zavijanja burje, južnjaške vroče krvi, modrine neba, razposajenosti narave. Vse je tako škрто, zaprto, skrito, in potrebno je imeti poseben dar opazovanja, da to odkriješ.«¹ Kaleb je v svojih novelah prenikav analitik, ki se drži osnovnega motiva, tega pa razbije na tisoč koščkov, in ko pričakujemo, da nam bo posredoval svojo dokončno poanto, razrešitev, nas pusti na sredini poti, da razmišljamo in razrešujemo, ali kot pravi kritik Vladko Pavletić v uvodu k njegovemu Zbranemu delu, »je naša pozornost usmerjena od začetka naprej in od konca proti začetku.«² Zato v teh kratkih prozah lahko zasledimo realizem, konstruktivizem, simbolizem, paradoksalnost in strukturalizem. Vendar pri vsem tem Kaleb ostaja na trdnih tleh prepričljivega prikaza in verodostojnega opisovanja »svojega človeka« in resnic o njem.

Po uspehih novelah, od katerih bi marsikatero lahko uvrstili v katerokoli antologijo kratke proze jugoslovanskih književnosti (Perušin odhod, Cikina ženitev, Berač, Gost, Vrata mesta), zasledimo padec Kalebovega umetniškega ustvarjanja. Leta 1950 izda svoj prvi roman *Ponižane ulice*. Mnogi tedanji kritiki so Kalebu očitali, da je s tem romanom napravil usodno napako, ker je zapustil »kameniti krš« in ljudi, katerih življenje je dobro poznal in ga tako mojstrsko opisal v novelah. Zastavljali so vprašanja, ali življenje tega človeka med burnimi dogodki NOV ni bilo zanimivo in vredno njegovega peresa? Priznati moramo, da je Kaleb tudi na to odgovoril s svojim poznejšim delom. Prav gotovo roman *Ponižane ulice* ne dosega njegovega prejšnjega ustvarjanja, je pa veren odsev umetnikovega iskanja in preizkus njegove ustvarjalne moči tudi na novih, tako tematskih kot tudi idejnih področjih, v drugačnih situacijah in v drugačem okolju.

Temo, ki si jo je Kaleb izbral za svoj prvi roman, mu je dajala veliko možnosti, da bi iz nje lahko razvil moderen in sodoben roman. Propad stare Jugoslavije, ustaški teror pri ustanavljanju NDH in prvi dnevi okupacije, vse to so bili elementi, iz katerih bi se dalo razviti dokaj zanimivo fabulo in ustvariti prozo širokih razsežnosti, poglobljeno s psihološko prepričljivostjo in resničnostjo tedanjega trenutka. Kaleb je obsežne dogodke in zgodovinske resnice hotel prikazati skozi lik svojega glavnega junaka, liberalnega intelektualca Ivana Butka, profesorja in likovnega kritika, ki pa se s svojo posebno logiko kot avtomat giblje zunaj svojega časa in družbe, ne da bi bil pri tem pomislil, da je smrt v takšnih okoliščinah lahko zelo blizu, a življenje zelo daleč. Zanj je svoboda nekaj daljnega, imaginarnega, nemo-gočega; on ni gospodar svoje usode in noro veruje, da se proti tej ne da ničesar napraviti. Lik tega junaka torej plava zunaj stvari in dogodkov, pri tem pa ne pokaže niti kančka volje, da bi dojel čas in prostor, v katerem živi. Poleg omenjenega pa se nam zdi skoraj neverjetno, kako Ivan pri vsem tem gleda na erotiko, ki mu pomeni zatočišče in varnost. Tudi v ljubezni do mlade revolucionarke Gorke hoče najti svoj mir, ko pa strahopetno zapusti partizane in misli, da ga bo dekle toplo in prisrčno sprejelo, doživi nepričakovano razočaranje.

¹ Ivan Goran Kovačić, *Sive knjige o sunčanoj zemlji*, str. 87, Poezija i proza, MH, Zgb. 1973.

² Zbrano delo V. Kaleba, MH, Zgb. 1969.

Nasprotno pa se nam zdi skoraj neverjetno, da si glavni junak pri vsej svoji labilnosti in indiferentnosti do politike upa pred ustaši glasno povedati tudi takšne, lahko rečemo, herojske besede:

»Vzemimo samo z ozko gledanega stališča: čudno se mi zdi, da Hrvati (pravzaprav želim, da mi to razložite) lahko sodelujemo z nacionalisti in fašisti, kar pomeni z ideologijo, ki razglša superiornost nekega naroda, pravico močnejšega, pravico do uničenja majhnih, slabih, pravico, da popolnoma zavlada ena sama rasa. Poleg tega, odkrito nas štejejo med tiste, ki jih je treba uničiti. S tem da jim pomagamo, uničujemo tudi sami sebe.«³ Prav gotovo bi te besede dojeli povsem drugače, če nas ne bi vse prejšnje situacije prepričale, da je Ivan popolnoma drugačen človek in so te visoko doneče besede le odsev pisateljeve slabosti pri karakterizaciji tega lika. Tudi ko se junak po dokaj skonstruiranih dogodkih znajde med partizani in se mu tako nenadoma ponudi priložnost spremeniti svoje dotedanje življenje, da bi prerasel sam sebe in postal aktiven borec, zavrže tudi to in se kot izgubljeni, papirnati intelektualec vrne v staro okolje.

Iz tega vidimo, da je junak romana slabo skonstruirana figura, ki se, brez volje prepušča usodam trenutnih situacij, namesto da bi si sam začrtal svojo nadaljnjo pot. Ves je notranje zlomljen, nepovezan, brez želje za odrešilno akcijo. Šele na skrajni točki življenja, ko ga klavci odpeljejo na streljanje, se nenadoma zdrami kot iz morečih sanj. Iztrga se iz ustaških rok in pobegne v mrak, ki nam prinaša novega Butka, tistega, ki smo ga nestrpno čakali vse do zadnjih strani romana. In prav tu iz negativnega junaka, ki je najstrašnejše dogodke dojemal kot avtomat, šel mimo stvari in ljudi, ne da bi jih bil kakorkoli poskušal postaviti v živo resničnost, zraste iz njega popolnoma nova kvaliteta, vredna človeka.

Kot sem že omenil, so mnogi kritiki v takšni indiferentnosti in že kar boleštni neodločnosti glavnega junaka videli nemoč in padec Kalebovega ustvarjanja. Ivanov lik ostaja resnično na horizontalni pasivnosti, toda velja pripomniti, da je v tem tudi mik romana. Tega se je brezdvomno zavedal tudi pisatelj in nam nepričakovano, proti prejšnjim dogodkom in enosmernosti, podal razplet, ki se iz enolične horizontalnosti dvigne v široko, pokončno vertikalno, ki da slutiti nova obzorja in rehabilitacijo za vse poprejšnje bivanje. In zopet je tu tista »kalebovska simbolika«, značilna že za njegove novele, ki nas o tem popolnoma prepriča:

»Občutil je, da popušča žica.

In vse bolj srdito, in vse bolj z nekim strašnim navdušenjem je noro tekkel dalje in občutil svoboden prostor pred sabo.

Ko si je osvobodil roke, je opazil daljni horizont. Vstajalo je jutro. Rojevala se je svetloba. Stekel je z novim navdušenjem, kot da je zelo blizu čisto določen cilj.«⁴

Medtem ko so v romanu liki revolucionarjev (Gorke, Marka in Milana) dokaj prisiljeno skonstruirani in podani v poltonih, pa moramo priznati, da so vsi drugi zelo plastični in prepričljivi. To zlasti opazimo pri podajanju malomeščanskih družin, fabrikantov in ustašev, ki pod »krinko nacionalnih interesov hrvaškega naroda« počenjajo najokrutnejše zločine ter želijo lju-

³ V. Kaleb, Ponižene ulice, Državno izdavaško poduzeće H., Zgb. 1950, str. 249. prev. M. M.

⁴ V. Kaleb, Ponižene ulice, DIPH, Zgb. 1950, str. 405, prev. M. M.

dem vtepti v glavo svojo »pošteno katoliško moralo«. Zato nas dokaj pretrese usoda mladega, nezorelega fanta, ki v duhu te morale ubija, ropa in požiga, postane »brez krivde kriv«, orodje smrti v rokah katoliške farizejke, matere Lucije, hijene, ki pod zaščito Cerkve vpliva na psiho mladega, neosveščenega človeka ter ga prisili do najokrutnejših dejanj. S tem pa je prefinjeno prikazan moralni delikt krivde, odgovornosti in obsodba, po drugi strani pa tudi kruta resničnost tedanjega časa, pred katero Kaleb ni zatisnil svojega kritičnega očesa.

Precej gola fabula romana je imela velik vpliv tudi na Kalebov jezik. Njegov stavek ni elastičen, prefinjen in prepleten z detajli, ki smo jih bili vajeni v njegovih novelah. Kljub temu pa lahko najdemo v romanu kvalitetne metafore, figurativnost in lirske emotivne elemente, ki se funkcionalno vključujejo v delo.

In morda še to; ko je delo izhajalo v Republiki, mu je dal Kaleb naslov *Avtomati*, ga nato v prvi izdaji spremenil v *Ponižane ulice*, da bi v popravljeni in dopolnjeni izdaji njegovega *Zbranega dela* (Zgb. 1969) dobilo svoj dokončni naslov *Ponižano mesto*.

* * *

Roman *Ponižane ulice* je torej pomenil delni neuspeh Kalebovega ustvarjanja, zato pa nas že njegov drugi roman *Beli kamen* (Bijeli kamen, Zagreb, 1954) s svojo sugestivnostjo prepriča o pravi vrednosti tega avtentičnega izpovedovalca in opisovalca dalmatinskega človeka. Kaleba najdemo v tem romanu v popolnoma drugačnem razmerju do svojega preprostega človeka na trdem in nerodovitnem kršu. Če smo v Kalebovih novelah v prvih dveh zbirkah ugotavljali, da je bil ta človek okružen, neizprosen in se ni ustavljal pred najokrutnejšimi stvarmi v življenju za ohranitev lastne eksistence, potem moramo za *Beli kamen* reči, da je ta človek lahko tudi blag, plemenit in nezloben, takó predstavlja novo moralno vrednost. Pred sabo imamo drugačnega Kaleba, polnega optimizma in vere v poštenost svojega tlačenega človeka, zato ni nič čudnega, da na mnogih mestih romana zasledimo tudi blagi južnjaški humor, ki je prepleten z odličnimi domislicami in situacijami. Zelo slikovito in anekdotsko je prikazana tudi fabula romana, katere glavni motiv je prihod italijanske učiteljice v dalmatinsko vas, reagiranje vaščanov na to in druge dogodke v vojni ter njihov strah; ta je v začetku poln dinamike, proti koncu romana pa zelo popusti. Kot je že poudaril Miloš Bandić v knjigi *Čas romana*⁵, sestavljata *Beli kamen* dve pomembni komponenti proznega izraza: deskriptivnost in sugestija. Pisatelj nam na več mestih opisuje situacijo, jo konkretizira, toda šele pozneje sugerira na reagiranje človekove psihe, kot so npr. misel na nevarnost, zlo in smrt. Kaleb nam okoli osnovne fabule naniza celo vrsto podrobnosti, ki jih opisuje neposredno, poglobljeno, realistično.

Sredi dramatičnih dogodkov vojne se skozi ves roman prepleta *beli kamen* kot simbol miru in lepote. Ta pa pomeni tudi življenjsko povezanost med človekom in neživo snovjo, ki postane živa, osmišljajoča in vredna vztrajanja tudi v najhujših trenutkih človekovega obstoja. Glavni lik romana klesar Strana obdeluje *beli kamen*, ki pod njegovimi rokami dobiva nove

⁵ Miloš Bandić: *Vreme romana*, Prosveta, Beograd, 1958.

oblike, ga oživlja, spreminja v misel, ustvarja iz njega estetsko vrednoto, to pa ga tudi osvobaja od težkih trenutkov zgodovinske pogojenosti in mu daje voljo do življenja in dela.

Strana je pri svojem delu poln notranjega razmišljanja, povezuje ga z belim kamnom, ki od strani do strani romana prerašča v vse večji življenjski smisel in na koncu izzveni v eno samo idejo o nepremagljivosti naroda in zaupanja v sam sebe in v svojo mojstrovino. Ta gotovost in vera v človeka, v pravičnost belega kamna, pa sta tako močni, da niti za trenutek ne moremo podvomiti o popolnem, končnem uspehu.

»Poln kamen odmeva, odbija zvok na površini, ne daje glasu iz globočin, polahko popušča pod udarci dleta, izgublja obličje gorske stene, *postaja človeška misel, postal bo človeško delo* (podčrtal M. M.). Enakomerni udarci, tik, tik, tik, odstranjujejo vse manj iverja, delčki so vse manjši, površina se umirja kot premagano jezero; poprime za šestilo, da preveri ravnino, vzame kotomer, da ugotovi kote, v zračnem prostoru nastaja novi prostor kot nova volja stvari, kot številne možnosti; levo nogo je stegnil do praga v zlomljeni steni, desno je prislonil na stranico kamna in udarja enakomerno s kladivom, koraka s časom, *v prsih mu raste tista gruda, ki se hoče spremeniti v življenje*» (podčrtal M. M.).

Strana je elementaren človek. Dober je in blag, zato se noče preveč vmešavati v dogodke vojne, ker se le težko ločuje od svojih sanj o lepoti belega kamna, na katerem snuje lepšo prihodnost. Mnogi so Kaleb uočali, da je njegov glavni junak v Belem kamnu preveč imaginaren v svoji večni težnji za lepoto in magičnostjo, da je premalo povezan z realnostjo okolja, v kateri živi. S tem se ne moremo strinjati, saj prav ta lik zelo kmalu spozna, da je rešitev zanj in za vse druge prav v skupnem boju proti okupatorjem. V tem boju se čuti le kot droben košček, vendar ve, »da bo nekega dne prišel nekdo in bo samo enkrat udaril z roko in napravil s tem mnogo več kot njegovo dleto v vseh teh letih. In prevzame ga bojazen in hrepenenje za tem časom.«⁷

Vsekakor pa Kaleb najde prepričljivejšo povezanost z realnim življenjem v drugih likih romana, predvsem v Stranini ženi Cviti, v mladi Nasti ter v njenem sinu Ogorju, ki se neposredneje vključujejo v dogajanje v okupirani vasi. Kot je Strana nosilec simbola o belem kamnu in s tem v zvezi boljšega življenja, tako ti dve ženi predstavljata življenjsko resničnost, vitalnost, moč in krepkost ljudi, a mali Ogor tisto, za kar se je vredno bojevati. Medtem ko daje starejša Cvita s svojo treznostjo Strani oporo v življenju, varen pristan, kamor se lahko vrača vsak trenutek in je deležen popolnega razumevanja, pa Nasta, ženska s fantastično naglašeno lepoto, ki je še bolj poudarjena s njenim materinstvom, predstavlja oživljeni »beli kamen« in se neke v podzavestni glavnega junaka prepleta z njegovo ustvarjalnostjo in težnjo po dokončni, uglaseni lepoti.

V romanu lahko zasledimo velik optimizem in vero v dokončno zmago, kljub temu pa se lahko vprašamo, zakaj se je pisatelj tako zavestno izogibal opisom pretresljivih dogodkov vojne. S tem je namreč delo izgubilo svojo avtentično realnost, pod vprašaj pa je postavljen tudi Kalebov optimizem,

⁶Vjekoslav Kaleb: *Bijeli kamen*, Nolit, Beograd, 1957, str. 58, prev. M. M.

⁷ BK, str. 97.

ki prav zaradi tega izzveni neresnično in skonstruirano. To nam potrjuje tudi zadnje strani romana, kajti pri vsem optimizmu, ki veje iz celotnega dela, se nam zdi skoraj nemogoče in »pripravljeno«, da vsi glavni junaki doživijo tragičen konec. Kaleb nam tega sicer ne podaja neposredno, toda to lahko zaslutimo, ko Italijani zažgejo vas in vse, kar je v njej živega. Vsekakor bi pričakovali drugačen razplet dogodkov, čeprav je Kaleb morda s tem hotel poudariti skepso in izoliranost človeka v tedanjih težkih razmerah. Globalnejša analiza o tem pa bi nas brezdvomno pripeljala do nekaterih protislovnosti v romanu.

Glede na to, da je Kaleb opisal dogodke in ljudi v vasi in njihove usode med samo vojno, imamo lahko Beli kamen za roman-kroniko. Toda ta kronika ne deluje na bralca kot suhoparno in monotono branje. Čeprav se fabula romana dogaja na zelo ozkem, lokaliziranem področju, pa prav zaradi avtentičnih opisov naše vasi med NOV preraste svojo regionalnost in dobi vsesplošen, obči pomen. Kaleb se je s tem delom zopet približal tistemu človeku, ki mu je zelo blizu in katerega dobro pozna. To je opazno tudi v njegovem jeziku. Pisatelj se namreč zaveda, da opisuje ljudi, katerih psiha sloni na zelo primitivnem dojemanju dogodkov in njihovem reagiranju nanje. Njihova razgledanost je majhna, poleg tega pa so tudi vezani na ozko ozemlje težko dostopnega krša, zato zavestno uporablja folklorističen dialog, v katerem lahko zasledimo celo vrsto dialektoloških izrazov. Kljub temu da se na nekaterih mestih še čuti razvlečenost, ki smo je bili vajeni v Ponižanih ulicah, pa prav ti živi in dinamični dialogi razbijajo utrujajočo monotonost in pospešujejo razgibanost dogajanja ter tako pomagajo pri funkcionalnosti interpretiranja glavnih likov.

Če strnemo misli, potem lahko rečemo, da je roman *Beli kamen* pisan z velikim umetniškim darom, v katerem pride ponovno do veljave kompleksnost pisateljevega stila: ostra realistična konkretizacija, senzibilnost, metaforičnost in simbolika, to pa je posledica Kalebovega prodornega opazovanja ljudi in pravilnega vrednotenja zgodovinske resničnosti.

* * *

Povsem naravno je, da marsikaterega pisatelja dalj časa privlačijo ista tematika, motivi in ideje, ki jih hoče osvetliti z različnih zornih kotov, jih poglobiti do skrajnih meja, če o skrajnih mejah nekega literarnega dela lahko sploh govorimo. Prav to pa se je zgodilo s Kalebovim romanom *Čudoviti prah*; zanj lahko trdimo, da zavzema v hrvaški literaturi svojevrstno mesto.

Že leta 1947. je Kaleb objavil zbirko novel pod skupnim naslovom *Brigada*. Vsekakor je med petimi novelami iz te knjige za nas najzanimivejša prav novela, po kateri je knjiga dobila tudi svoj naslov. V njej lahko zasledimo dva elementa, ki takoj pritegneta našo pozornost, to sta: večno gibanje in lakota, ki se kot osrednji niti vlečeta skozi vso novelo.

Ta tema je po več letih zopet pritegnila Kaleba, da je iz nje ustvaril svoj najboljši roman *Čudoviti prah* (Divota prašine, 1954). V delih o narodnoosvobodilni vojni smo navajeni dinamičnih, dramatičnih in razburljivih epskih dogodkov, zato se nam zdi *Čudoviti prah* v prvem trenutku težko sprejemljiv, saj je brez zunanje dramatičnosti, narava je enolična in pusta,

dogajanje škrtó in zgoščeno, a vendar nikdar neverjetno in predimenzionirano z junaškimi podvigi. Prizori v romanu so preprosti, akcija pa je skrčena na minimum, zato se nam zdi fabula romana precej monotona. Toda bralec se polagoma navadi na počasni ritem romana in ves čas pričakuje preobrat v pripovedovanju. Vendar se pričakovanje ne izpolni. Bralec pa je že tako prežet s to enolično atmosfero, da ga knjiga ne odbija, temveč nasprotno — še bolj ga privlači. V tej škrtosti in preprostosti je prikazana strašna vsakdanjost človeka — bojevnika, ki je vsak trenutek v nevarnosti za svoje življenje, to pa mora iz trenutka v trenutek premagovati in se upirati tako sovražniku kot tudi trdi, neizprosni naravi.

Po opravljeni nalogi se brigada umakne v noč z namenom, da se borci zopet najdejo na osvobojenem ozemlju. Tako se pod silo razmer najdeja skupaj tudi partizana, ki ju pisatelj imenuje Deček in Goli. Šest dni se potikata po krševitem terenu med Banijo in Splitom, prepuščena sama sebi in svoji iznajdljivosti. Poleg stalne nevarnosti pred sovražnikom sta izpostavljena tudi lakoti, utrujenosti in mrazu. Srečata tifusarje, zbolita, gladujeta do onemoglosti, toda pred njima je vedno popolnoma jasen namen: potrebno je iti naprej, premagati je treba vse začasne težave, obstaja le eno samo večno gibanje, ki vodi h končnemu cilju, o katerem Goli in Deček niti enkrat samkrat ne podvomita. Lahko gresta kamorkoli, na katerokoli stran, vedno bosta prišla k svojim, k prijateljem, h brigadi, ki jih bo kot mati sprejela v svoje okrilje. Težka je njuna pot, prebijata se od planine do planine, skozi ustaške vasi, mimo različnih sovražnikov, z nadčloveškimi naporí premagujeta vsako ped zemlje, vsak kamen. Toda potrebno je iti dalje, premagati je treba prostor, čas in sovražnika.

Deček in Goli sta že na začetku romana izoblikovani osebnosti. Pri njiju ni negotovosti in omahovanja. Vesta za svojo pot, ki ni niti »trda puščava« niti »gola steza« niti »glas umirajočih«, temveč je vse nekaj svetlejšega, za to pa velja premagati vse prepreke. Prva je utrujenost, ki se pojavi z bolezenskimi simptomi. Toda ta ni nič v primeri z njunim največjim sovražnikom — lakoto. Na pustem bosanskem kamenju z maloštevilnimi vasmí je težko dobiti skorjo kruha, zalogaj polente, kepico koruzne moke. Na tem terenu se druga za drugo menjavajo vojske, vsaka vzame kmetu, kar najde, ta pa postaja nezaupljiv, zapre se vase in težko daje morda svoj zadnji grižljaj. Deček in Goli se izogibata vasi, ker se bojita sovražnikovih zased. Toda lakota je vse močnejša in telo zahteva »nekaj zase«. Premagati je treba tudi tega fizičnega sovražnika, pa čeprav z gozdnimi polži in s šopi trave. Lakota je vse večja in večja in pojavlja se v več stopnjah: od začetne pa do tiste najstrašnejše — predsmrtne, ko se jima prične blesti. Kaleb nam to stanje prikazuje pretresljivo, psihološko poglobljeno, da bi kaj takega težko našli v jugoslovanskih literaturah.

»Poznala sta nekaj stopenj lakote. Lahko se reče tri, celo štiri. Prva stopnja je, kadar človek hlepi po zajtrku, kosilu ali večerji. V drugi se želodec zaradi praznote stisne, in ker se je precej časa odpovedoval prebavi in izgubil vsako upanje, skoraj pozabi na hrano, telo pa zahteva samo spanje. V tretji stopnji se organizem hitro izčrpava, ker čuti propad, krčevito terja hrano, človek pa je pripravljen na vse, kakor divja zver. O četrti, predsmrtni ne bomo govorili, čeprav sta Goli in Deček videla tovariše v tej stopnji, a tudi sama sta že bila na robu te stopnje.

Ko se je Goli prebudil po sanjah o nekaki zemeljski hrani pod nemško stražo, se je zavedel, da sta on in Deček na robu tretje stopnje lakote in bo treba storiti kaj odločnejšega, da bi se nasitila.«⁸

Pri takšnih nadčloveških naporih je povsem razumljivo, da se v junakih romana pojavlja hrepenenje po hrani, toda to hrepenenje si ne zamišlja polne, z dobrotami obložene mize, temveč privre na dan pod pojmom čarobne besede »krumpijeri«. Krompir postane pojem sitosti, mit, težko dostopna materija, tretji nedosegljivi »junak romana«. Veliko hrepenenje po njem raste od strani do strani. To je simbol sitosti, simbol njune nadaljnje eksistence.

Kalebovo pisateljsko pero je pri teh opisih najmočnejše, najbolj prenikavo. Z dobro zastavljeno psihološko konfliktno situacijo nam naniza celo vrsto epizodnih dogajanj, s katerimi vzdigne glavna junaka do herojskih višin, in to preprosto, sprejemljivo in prepričljivo. Spomnimo se samo dogodka s tifusarji. Goli in Deček niti za trenutek ne razmišljata, kaj morata storiti, ko vidita svoje tovariše stradati ob živem teličku v nekem hlevu. Čeprav sta lačna, pa se te hrane ne dotakneta, temveč jo pravično razdelita med bolnike. Odločno nastopita proti razjarjeni »vasi«, ki nikakor ne more razumeti njunega dejanja.

Drugi liki v romanu so prehodni in rabijo le za boljšo konkretizacijo obeh glavnih likov. Simbolični in vidnejši pomen bi lahko imela le deklica v rdeči jopici in modrem krilu, ki s svojo dobroto in ljubkostjo osvoji Dečka. Toda ta noče pokazati, da ji je tudi on naklonjen. Čuti se vse preveč prekaljenega borca, pred katerim stoji »tista planina«, ki je edini »cilj in namen« in zaradi katere je vredno zatajiti tudi najgloblja človeška čustva. Tako postajata Goli in Deček vse bolj dolžnost, kajti potrebno je dokončati veliko stvar, šele potem bo pričelo življenje teči po poti, za katero se tudi onadva borita. V tem boju pa ni časa za erotična čustva.

Proti koncu vseh teh naporov, po težkih dneh utrujenosti, mraza, lakote, po neprestanem premagovanju kamnite, sovražne narave se Goli in Deček znajdetta v *čudovitem prahu*; tega občutita kot nekaj najlepšega, v katerem se spočijejo njune razmesarjene noge in v katerem sta nazadnje lahko mirna. Sedaj nista več sama, pridružili so se jima tudi drugi, njuna pot ni bila zaman. Tem novim, kot jih imenujeta, ni bilo potrebno prehoditi te strašne poti, toda njuni naporji so rodili sadove. Močni so in prašna cesta se jim zdi kot zdravilo, ki zagotovo vodi k ne več tako »daljni planini«.

»Čudovita pernica,« reče Deček. »Ta prah je zdravilo. To malo prahu nam bo omogočilo uspeh v prihodnosti, ker bomo daleč priplavali. Kopaj noge v zdravilnem sredstvu. Krasna stvar je prah! Človek si ne bi mislil, koliko čudovitih stvari je na svetu. Tako da ne veš, kaj bi si izbral.«⁹

To jima da novih moči, da premagata zadnje napore in prideta v vas, kjer so partizani. Toda Goli in Deček nadaljujeta svojo pot, sedaj je mnogo lažje, utapljata se v čarobnem prahu in na koncu ju ženske dvignejo na nosila in ju »zavaljena v naslonjač kakor bankirje na poti za Bombay« odnesejo na veliko zborovanje. In ta pot, ta čudoviti prah, se nenadoma spremeni v dokončno osvoboditev, v čudovitost domovine. Njuna pot se iz ozke,

⁸ Čudoviti prah, Prešernova družba, Lj. 1955, str. 85.

⁹ Čudoviti prah, Prešernova družba, Lj. 1955, str. 117.

utrujajoče in navidezno nikoli končane razlije v široko dimenzijo odrešitve, v sončni prah, ki je povsod in ga je za vsakega dovolj.

Že s samima imenoma Deček in Goli je Kaleb želel poudariti določeno anonimnost, ki vsekakor prerašča ta dva lika. Pisatelj nam ne prikaže njunega poprejšnjega življenja. To se mu ne zdi pomembno, ker hoče tako poudariti nekatere pomembne črte naših narodov, ki so se nepričakovano znašli v vrtincu vojne vihre. Deček ni samo splitski dijak, prav tako pa tudi Goli ni le navaden banijski kmet, temveč sta simbola prezgodaj dozorele mladosti naših ljudi, ki so z golimi rokami pričeli boj s tujimi osvajalci in njihovimi pomagači. Usodi Golega in Dečka sta usoda naših narodov, za katere so se izpolnile preroške Cankarjeve besede: »Narod si bo pisal sodbo sam!«

V noveli Brigada je glavni lik tesno povezan s kolektivom. Tako je tudi v Čudovitem prahu: Goli in Deček, čeprav sta ločena od kolektiva-brigade, dihata z njo, njuna pot ni samo njuna, temveč je to pot celotnega naroda. Koliko podobnih usod so doživljali borci med NOV, koliko njih se je bojevalo in tudi padlo za »tisto svetlo planino«, ki pomeni osvoboditev, a čudoviti prah — rojstvo naše domovine in s tem tudi lepših dni. Goli in Deček to vesta od začetka in niti enkrat ne odstopita od svojih misli na lepšo prihodnost. Njuna pot postane *narodova zahteva, ki se mora izpolniti*.

Čudoviti prah je poln optimizma, ki je bil značilen že za Beli kamen. Dialogi med Golim in Dečkom ga kar izžarevajo. Naša junaka, čeprav lačna in utrujena, vedno najdeta ohrabrujoče besede s humorističnim prizvokom, pri katerih pa se ne nasmejemo do solz, temveč ostajamo pri njih s stisnjenimi zobmi, kajti preveč smo z glavnima junakoma v času, ko bi »lahko s neba padali tako živi kot tudi mrtvi.« Ta humor na več mestih preide v duhovito ironijo. Goli ima »polne žepe nasvetov«, a Deček bi želel, da bi imel »polne žepe kruha«. Ko se treseta od mraza, Goli ironično pravi, »da bi bilo lahko še huje, a tako je pravo letovanje in sprehajanje, da se topiš od miline«, lakoto pa prikrije z ohrabrujočimi besedami: »Nocoj bova spala brez večerje, da bova imela zjutraj bistro pamet.«

Deček in Goli sta preprosta človeka, vse njune emotivnosti temeljijo na preprostih maloštevilnih elementih primitivnih ljudi hrvaške vasi, ki niso preveč zahtevni, imajo pa neomajno zdržljivost, ki se v vojni še okrepi z njihovimi patriotskimi čustvi. Tega se je dodobra zavedal tudi Kaleb, zato v Čudovitem prahu ne najdemo dolgih stavčnih konstrukcij. Tu ima vsaka beseda skrbno odmerjeno mesto, kot bi bila vgrajena v poseben, enkratni mozaik. Stavki niso deskriptivni in faktografski, temveč so polni vitalnosti, ki nas presenečajo s svojo življenjsko močjo. Kar bi kakšen avtor povedal z dolgimi, razvlečenimi odlomki, nam podaja Kaleb z dvema, tremi besedami. V Čudoviti prah je prefinjeno vtkana tudi poetičnost izraza, ki na mnogih mestih precej pripomore k osvetljevanju glavne ideje romana, k njegovi simboličnosti in humanizmu. Jezik je slikovit, figurativen in metaforičen, kar popolnoma ustreza psihi obeh glavnih junakov.

Čudoviti prah bi težko primerjali s katerikoli romanom v hrvaški in srbski literaturi. Še najbližje bi bil Kalebu morda Mihailo Lalić. Toda vsaka primerjava bi nas odvedla na napačno pot. S Čudovitim prahom se je Kaleb predstavil kot odličen mojster psihologije in kot precizen slikar detajlov. Vrednost romana pa še povzdigne globoka, lahko rečemo, prirojena etičnost glavnih junakov in poetična legendarnost dogodkov, ki so se zgodili v ne

tako daljni preteklosti. Čudoviti prah je roman o mladih, zvestih, hrabrih in poštenih ljudeh, kot tudi o mračnih silah, ki so uničevale mladost in življenja.

* * *

Ob koncu, ko smo analizirali vse tri romane, lahko ugotovimo nekatere skupne črte, značilne za Kalebovo ustvarjanje. Po mračnosti tlačenega in neodločnega človeka v Ponižanih ulicah v Belem kamnu zaslutimo novega človeka, ki je na začetku še nekoliko zaprt in zagledan vase, vendar se v njem že poraja pravi, človeka vreden odpor proti nasilju. Beli kamen pomeni nekaj trajnega, neuničljivega, kar pa v tretjem romanu preraste v končni cilj — v čudovitost prahu. To pa pomeni tudi popolno človekovo osvoboditev od kakršnegakoli fizičnega nasilja, ki se preoblikuje v višjo, duhovno kvaliteto, kar pomeni novo življenje, v katerem ne more in ne bo nihče razpolagal s človeškim razumom. S tem pa je Kalebov človek premagal sam sebe.

Medtem ko je v Ponižanih ulicah in v Belem kamnu še mnogo golega opisovanja in izgubljanja v nepomembnih podrobnostih, ki zmanjšujejo celotnost, pravo linijsko jasnost in udarno moč obeh romanov, so v Čudovitem prahu vsi dogodki usmerjeni k isti ideji, ki postopoma raste na podlagi realno psihološkega opisovanja ljudi in dogodkov. Zato so tudi posameznosti v Čudovitem prahu popolne in v dokončni, zaokroženi obliki delujejo monumentalno.

Isto lahko trdimo tudi za simboliko; te je v Ponižanih ulicah zelo malo, v Belem kamnu je morda vse preveč artistična, v Čudovitem prahu pa neprestano gibanje h končnemu cilju preraste v vsesplošno humani simbol. Z Belim kamnom in še zlasti s Čudovitim prahom se je Kaleb močno približal sodobnemu svetovnemu romanu, kajti svoje like oblikuje na temeljih psihološkega realizma, in to tako, da vzpostavi konkreten stik z notranjim človekovim svetom oziroma zunanje dogajanje podredi notranjemu doživljanju. To lahko opazimo skozi različne svobodne asociacije, skozi podzavestni svet Kalebovih junakov in njihovih notranjih misli. Kaleb to omogoči, da povsem na novo lahko zajame probleme časa in prostora. Subjektivno doživljanje njegovih junakov torej dominira nad zunanjimi dogodki, to pa so že kvalitete tako imenovanega romana »toka zavesti«.

Pri vseh treh romanih lahko zasledimo gibanje naprej, ki je v Ponižanih ulicah sicer še dokaj skromno, v Belem kamnu zapusti v nas globlji vtis, v Čudovitem prahu pa postane pravi filozofsko-poetični postulat.

Medtem ko je v Ponižanih ulicah Kalebov izraz dokaj spremenljiv in variira iz enega kontrasta v drugega, v Belem kamnu temelji še na eksperimentiranju in na iskanju novih izraznih možnosti, pa je v Čudovitem prahu od začetka do konca romana koncizen in se niti enkrat samkrat ne odvaža od svoje funkcionalnosti.

Iz vsega povedanega lahko vidimo, da vsi trije romani sestavljajo nekakšno zaključno celoto in se med seboj dopolnjujejo. Romani nenavadno obravnavajo narodnoosvobodilni boj z vsemi kriki in bolečinami potlačenega človeka, ki se dvigne in dokončno osvobodi tako fizičnega kot tudi duhovnega pritiska.

Kaleb je vse to opisal zelo izčrpno, z velikim darom za humanost ljudi, za njihove pravice in s tem dal svojemu delu trajno vrednost. Smelo je krenil na pot novega, sodobnega romana, zato ga brez dvoma lahko uvrstimo med romanopisce, kot so Mihailo Lalić, Dobrica Ćosić, Mirko Božić, Peter Šegedin in Branko Ćopić, torej med temeljne kamne modernega hrvaškega in srbskega romana.

Dokumenti

Prispevek (v glavnih obrisih) J. Jerija 16. novembra 1973 na pripravljalni konferenci o manjšinah v Nabrežini pri Trstu

Spoštovani predsednik, spoštovani kolegi, ne zaradi vljudnosti do gostiteljev, ampak dejansko bi jim želel dati priznanje zaradi naporov, ki so bili potrebni, da smo se lahko danes tukaj sestali; in teh ovir ravno ni bilo malo, kar vse daje še posebno vrednost prizadevanjem predsednika (tudi predsednika tržaške pokrajine) M. Zanettija in vseh njegovih kolegov v pripravljalnem odboru za to srečanje.

Če dovolite, bi se vendarle nekoliko vrnil na uvodne besede M. Zanettija in (rad bi dodal) tudi predsednika goriške pokrajine Chientarolija, ki sta oba apostrofirala skupno željo ne samo za nadaljnje še bolj vsestransko sodelovanje s sosednjo SR Slovenijo in SR Jugoslavijo, saj soglašam tudi z njunima sodbama glede vloge manjšin, glede katerih smo, kakor je videti, soglasni, da pomenijo skupno obogatitev in trajen nezamenljiv element za nadaljnje medsebojno zблиžanje.

Morda se v naglici in dinamiki časa, v katerem živimo, ne zavedamo dovolj, da pomeni ta odprt razgovor o vprašanih in narodnostni zaščiti slovenske manjšine in manjšin sploh, zares pomembnejšo pozitivno ločnico. Vsi tisti, ki živimo ob sedanjí »odprti meji«, namreč dobro vemo, da so bili enostranski nacionalistični nazori prav tod najgloblje zakoreninjeni in so celo dobronamerni, odprti duhovi sodili, da bodo potrebna desetletja za do-sego bolj prijateljskega sožitja med obema narodoma in državama.

Rad bi vas v ponazoritev spomnil, da je namreč minilo komaj dobrih pet desetletij od takrat, ko so se zdele faurovsko-albertijeve variante o Trstu kot nacionalistično agresivnih »vzhodnih vratih« (porta orientale), nedotakljiva dogma, ki je ideološko in operativno takrat opredeljevala italijansko »vzhodno politiko«. Tudi po koncu druge svetovne vojne, lahko bi rekli vse do leta 1954, je bil Trst bolj ali manj dušeče vkljenen v nesmiselne igre hladne vojne.

Danes pa večina, to je mogoče sklepati po raznih indicij, prizadetega prebivalstva na obeh straneh sodi, da mora postati Trst in obmejno območje zaradi svoje geopolitične lege in drugih posebnosti mesto srečanj in miroljubnega dialoga (in bona fide); to vse ustvarja novo kvaliteto in podlago ne samo za naše medsebojno sodelovanje, ampak je lahko v pozitivni meri, o tem sem prepričan, poučno v marsikaterem pogledu tudi za širši evropski prostor.